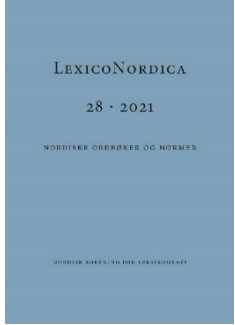

LexicoNordica

Titel:	«Kålhue skal takast ut av rettskrivinga.» Norm og usus i de norske standardordbøkene	
Forfatter:	Sturla Berg-Olsen	
Kilde:	LexicoNordica 28, 2021, s. 17-37	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© 2021 LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

«Kålhue skal takast ut av rettskrivinga.» Norm og usus i de norske standardordbøkene

Sturla Berg-Olsen

The two dictionaries *Bokmålsordboka* and *Nynorskordboka* enjoy a special status as the principal sources of information about officially sanctioned spelling and inflection in the two written norms of Norwegian. At the same time, the dictionaries aim to paint a true picture of contemporary usage in written Bokmål and Nynorsk. This article discusses some examples where the two aims come into conflict with each other and suggests how to deal with this problem in a clear and user-friendly way.

1. Hvordan balansere normativitet, deskriptivitet og brukervennlighet?

Bokmålsordboka (BOB) og *Nynorskordboka* (NOB) – med en felles-term gjerne kalt *standardordbøkene* – har to hovedformål. På den ene siden skal de gi oppdatert informasjon om vanlig språkbruk i moderne norsk (bokmål og nynorsk) basert på hvordan de to skriftspråkene ser ut i korpus av nyere tekster. På den andre siden skal ordbøkene gi korrekt og fullstendig informasjon om de offisielle rettskrivingsnormene for bokmål og nynorsk, det vil si hvordan ord kan staves og bøyes i henhold til normene som forvaltes av Språkrådet, statens forvaltningsorgan i språkspørsmål. De offisielle normene er obligatoriske å følge for offentlige organer, i lærebøker og andre læremidler som brukes i skolen, og som opplærings- og undervisningsspråk i skolen. I andre sammenhenger er normene ikke obligatoriske, men kan betraktes som et tilbud til språkbrukerne.

De to ordbøkene er altså dels normative, dels deskriptive. Dette er i seg selv ikke noe uvanlig; selv om vi for enkelhets skyld ofte snakker om henholdsvis *normative* (eller *preskriptive*) og *deskriptive* ordbøker, er det en kjensgjerning at de aller fleste ordbøker inneholder både normative og deskriptive elementer (Berg-Olsen 2016).

For de to norske standardordbøkene innebærer balansen mellom de to hovedformålene en del komplikasjoner. Kjernen i dilemmaet ligger i at det vanskelig lar seg gjøre å gi et fullgodt bilde av moderne norsk språkbruk uten samtidig å nevne former som ligger utenfor rettskrivningsnormene. Og dersom ordbøkene skal ha med former som er i bruk, men som ikke er normerte, ligger det en pedagogisk utfordring i hvordan statusen til den ene og den andre formen kan formidles til brukerne på en lettfattelig måte.

I denne artikkelen tar jeg utgangspunkt i noen konkrete eksempler på ord og uttrykk der ønsket om å beskrive usus kolliderer med standardordbøkernes normative formål. Jeg skildrer hvordan disse dilemmaene er forsøkt løst fram til nå, og argumenterer for hvordan disse løsningene er prinsipielt problematiske. Videre skisserer jeg andre mulige løsninger og prøver å peke på hvordan man best mulig kan ivareta de to kolliderende hensynene samtidig som man gjør framstillinga i ordbøkene forståelig for den jevne brukeren. Eksemplene jeg drøfter, er alle henta fra bokmål, men både de prinsipielle aspektene ved framstillinga og noen av de konkrete eksemplene er også relevante for nynorsk.

2. Det norske normlandskapet og standardordbøkernes rolle

2.1. Den historiske bakgrunnen

Ønsket om et eget norsk skriftspråk vokste seg sterkt rundt midten

av 1800-tallet, og prosessen for å definere dette skriftspråket fortsatte langt inn på 1900-tallet. Denne prosessen danner bakteppet for dagens språksituasjon i Norge, der vi har to offisielle skriftspråk (bokmål og nynorsk) som begge rommer en betydelig grad av valgfrihet. Valgfriheten i de to normene ble innført som et bevisst grep som ledd i en prosess for å bringe de to skriftspråkene nærmere hverandre med tanke på med tida å etablere én felles norm. Denne *tilnæringspolitikken* styrte mange av de endringene som bokmål og nynorsk gikk gjennom i løpet av 1900-tallet, og særlig rettskrivingsreformene i 1917, 1938 og 1959. Målet om tilnærming mellom bokmål og nynorsk var offisiell politikk fram til 2002, men ble i praksis forlatt allerede i de siste tiårene før århundreskiftet.

De hyppige endringene i rettskrivingsnormene og det store innslaget av valgfrihet har bidratt til at norske språkbrukere i stor grad er vant til å konsultere ordbøker og ordlister for å finne ut hvilke former som normen tillater. I dag har stavekontroller og andre digitale skriveverktøy overtatt en del av den rollen ordbøkene tradisjonelt har hatt, men ordbøker med opplysninger om rettskriving er stadig godt kjent og mye brukt, ikke minst i skolen. Det har også bidratt til en høy grad av normbevissthet i språksamfunnet, det vil si at de fleste nordmenn er klar over at det fins offisielle normer for de to norske skriftspråkene, og at mange ordformer som for så vidt er i bruk, faller utenfor grensene for disse normene.

2.2. Dagens normeringspolitikk

Den gjeldende språkpolitikken i Norge legger til grunn at situasjonen med to offisielle skriftspråk vil vare ved, og rettskrivinga i bokmål og nynorsk skal forvaltes hver for seg ut fra praksis i tekster. Tilnæringslinja er altså forlatt. Valgfriheten i normene er fortsatt betydelig, og det har både fordeler og ulemper. I store trekk skal normene ligge fast slik de er i dag, men det er åpning for å gjøre mindre endringer i normene i lys av språkbruken i tekster.

Se f.eks. Språkrådet (2015) og Kulturdepartementet (2020:22) for mer om praksis og prinsipper i dagens normeringspolitikk.

2.3. Standardordbøkene før og i dag

BOB og NOB kom ut i 1986 som resultat av et samarbeid mellom Universitetet i Oslo og daværende Norsk språkråd.¹ Formålet med ordbøkene var å gi full oversikt over normene i de to skriftspråkene, samtidig som ordbøkene i motsetning til tradisjonelle ordlister også skulle inneholde definisjoner, brukseksempler og etymologi. Ordbøkene ble gjort tilgjengelige på nett i 1994, og i dag er de reint digitale ressurser som er tilgjengelige som nettordbøker og i en egen app. Ordbøkene blir løpende oppdatert, og de går for tida gjennom en grundig innholdsoppdatering i regi av revisjonsprosjektet ved Universitetet i Bergen (Rauset 2019, UiB 2021).

Selv om det også fins andre ordbøker som gir opplysninger om gjeldende rettskriving, står standardordbøkene i en særstilling fordi Språkrådet selv er deleier i ordbøkene og har nær kontakt med redaksjonen. For Språkrådet er disse ordbøkene svært viktige kanaler for å spre informasjon om de gjeldende normene. Ordbøkene er godt kjent og mye brukt; i 2020 var det over 37 millioner søk i nettordbøkene (UiB 2021). Fra kontakt med brukere av ordbøkene via e-post vet vi at de nyter høy prestisje og gjerne blir oppfatta som autoritative kilder for hva som er korrekt språk. Dette gjelder all informasjonen i ordbøkene, selv om det strengt tatt bare er skrivemåte og bøyning som er gjenstand for offisiell normering.

Standardordbøkene er altså strengt normative når det gjelder skrivemåte og bøyning. Samtidig skal de «gje eit så fullstendig og korrekt bilde av norsk språk som mellomstore ordbøker kan gje» når det gjeld ordutval, ordlaging, rettskriving, tyding og bruk»

1 Organet Norsk språkråd ble nedlagt i 2004, og det nåværende Språkrådet oppretta i 2005. Språkrådet viderefører mange av oppgavene som Norsk språkråd hadde, men har et videre arbeidsfelt enn forgjengeren.

(UiB 2021). Her ligger det en spenning mellom normativitet og deskriptivitet som kommer til uttrykk på forskjellige måter. I det følgende skal jeg ta opp noen eksempler på dette fra BOB.

3. Konflikter mellom norm og usus

3.1. *Gutta* (på gølv)et

Formen *gutta* er bestemt form flertall av substantivet *gutt*, og formen svarer til normert bokmål *guttene* (og nynorsk *gutane*). Endelsen *-a* i bestemt form flertall av hankjønnord fins i tradisjonelt talemål på store deler av Østlandet nord for Oslo (midtøstlandsk og opplandsk), og også i tradisjonelt oslomål. I bokmålsnormen var denne endelsen sideform fra 1938 til 1983, men bare i fem substantiver: *gamp* ‘hest’, *gutt*, *hest*, *kar* ‘mann’ og *tupp* ‘spiss’. Status som sideform betyr at formen kunne brukes overalt unntatt i lærebøker og i statstjenesten (den var f.eks. tillatt brukt av elever i skolearbeider).

Siden 1983 har altså *gutta* og flertallsformer på *-a* av de fire andre substantivene nevnt over, stått utenfor bokmålsnormen.² Ikke desto mindre er denne formen i dag heller utbredt i bokmålstekster. For det første finner vi *gutta* i en del faste uttrykk, f.eks. *gutta på skauen* ‘de norske hjemmestyrkene under andre verdenskrig’, (*være*) *en av gutta* ‘(være) blant de toneangivende, de kule’ og flere. I uttrykket *gutta på gølv*et ‘arbeiderne nederst på rangstigen i en bedrift’ brukes vanligvis to unormerte former – normen krever nemlig enten *golv* eller *gulv*, og den tillater ikke *gølv*. For det andre

2 Derimot kom fire andre flertallsformer på *-a* inn i normen i 2005: *feila*, *skia*, *skoa* og *tinga* – alle er valgfrie former i bestemt form flertall ved siden av formene på *-ene*. *Feil*, *sko* og *ting* er hankjønnord, mens *ski* har hankjønn eller hunkjønn. Formene på *-a* av disse fire ordene skiller seg ut ved at de i likhet med former av intetkjønnord som *husa* og *egga* har tonem 1, mens *gutta* osv. har tonem 2.

finner vi *gutta* brukt som tiltaleform – en slags vokativ – i omgivelser der vi normalt ville vente ubestemt form, ikke bestemt. Denne bruken er i utgangspunktet avgrensa til muntlig språk, men det er ikke vanskelig å finne den reflektert i skrift:³

sjekk her a gutta - går ikke han i første klasse? (noveller.no)

jada jada gutta! bilder kommer. (pirate4x4.no)

Hei alle gutta bra innsats i helgen. (furuset.no)

For det tredje brukes formen *gutta* ikke så sjelden i stedet for *guttene* i mer eller mindre nøytrale kontekster, f.eks. i avistekster, også i aviser som hører til andre steder enn i det området på Østlandet der formen tradisjonelt er en del av talemålet. Det er nok en tendens til at formen *gutta* dukker opp i tekster uten det aller mest formelle preget, f.eks. i sportsstoff. Her er noen typiske eksempler:

Som eneste jente er det ekstra viktig å ikke gi gutta noe å huske på og flire av. (Avisa Nordland)

hun [...] får en telefon fra mannen som er på vei hjem fra baren med noen av de gamle gutta fra hæren. (Rogalands Avis)

De ferskeste gutta i Kristiansund Ballklubb gleder seg som alle andre etter å komme i gang med sesongen. (Tidens Krav)

Bestemt form av substantiver brukes normalt ikke i forledd når man danner sammensatte ord på norsk, men interessant nok finner vi *gutta-* brukt som forledd i en del sammensetninger, f.eks. *guttastemning* og *guttabursdag*. Her betegner *gutta-* noe som preges av maskulint fellesskap, løssluppenhet og begrensa kritisk dømmekraft. Det er ikke mulig å erstatte *gutta-* med **guttene-*,

3 Eksemplene her er fra korpuset noTenTen17 bokmål, som er tilgjengelig via Sketch Engine. Korpuset består av materiale fra nettsider på bokmål samla inn i 2011, 2015 og 2017 og tagga med Oslo-Bergen-taggeren. Nettdomenet teksten er henta fra, angis i parentes.

og det regelrett dannet forleddet *gutte-* har ikke samme betydningsinnhold som *gutta-* (sagt med andre ord: En *guttebursdag* er noe annet enn en *guttabursdag*).

I BOB står formen *gutta* nevnt én gang i dag, i det faste uttrykket *de store gutta*, som er utheva som sublemma (underoppslag) i artikkelen **gutt**. Det er ikke kommentert at formen *gutta* står utenfor normen.

3.2. *Kålhue, suppehue* og andre huer

Bokmål har i utgangspunktet bare én normert form for ordet som betegner den øverste delen av kroppen der blant annet øynene sitter, nemlig *hode*. I BOB finner vi likevel en egen artikkel med oppslagsformen *hue*:

II **hue** n2 i dialekt: hode
kålhue, rotehue, suppehue

I *Norsk Ordbok*, som dekker norske dialekter i tillegg til det nynorske skriftspråket, er formen *hue* heimfesta i talemål til et stort område på Østlandet, fra Østfold til Telemark og nordover til Østerdalen. I bokmålstekster dominerer formen *hue* framfor *hode* i noen faste uttrykk, som *høl i hue* 'dumt, meningsløst' og *tjukk i hue* 'dum (om person)'. Formen er heller ikke uvanlig i andre kontekster i talemålsprega bokmål – nedenfor er noen eksempler henta fra korpuset noTenTen17:

se og få litt vett inni hue ditt da jente (blogg.no)
linjedommeren må jo ha fått prolaps og kreft i huet, og syre i øya (calcio.no)

Artikkelen **hue** i BOB er spesiell av flere grunner. Som nevnt har ikke *hue* status som normert form i bokmål på linje med *hode* – i

så fall skulle den stått som alternativ form sammen med *hode* slik vi finner formene *heim* og *hjem* i samme artikkel, eller *melk* og *mjolk*. Det er uklart om *hue* har noen status i bokmålsnormen i det hele tatt. Bruksmarkeringa «i dialekt» i ordbokartikkelen indikerer at den ikke har det – for vi må gå ut fra at *dialekt* her står i motsetning til den normerte standarden. Men så er spørsmålet hvorfor formen da har fått plass – og til og med egen artikkel – i den ordboka som skal være fasiten på hvordan ord skal skrives på normert bokmål. For øvrig finner vi *hue* også i artikkelen **tjukk/tykk**, der uttrykket *tjukk i hue* står oppført som sublemma – uten opplysning om normstatusen til formen *hue*.

I artikkelen **hue** er det ingen egentlige brukseksempler, men det er nevnt tre sammensetninger med *-hue* som etterledd: *kålhue*, *rotehue* og *suppehue*. Alle de tre er høyst levende former i østnorsk talemål, og de brukes alle nedsettende i betydningen ‘dum person’. *Kålhue* har i talemålet dessuten den stilistisk nøytrale betydningen ‘stor rund knopp på kålplante’. Akkurat formen *kålhue* er interessant fordi det fins et eksplisitt normeringsvedtak om den fra 1984, gjengitt i Norsk språkråds årsmelding for det året: «kålhue skal takast ut av rettskrivinga» (Norsk språkråd 1984:24). Når *kålhue* likevel står nevnt i BOB uten merknad om at denne formen ligger utenfor grensene for normen, er det problematisk fra et prinsipielt synspunkt.

3.3. *Stein* og *sten*

Formene *stein* og *sten* er et eksempel av en litt annen art enn de to som er nevnt fram til nå. Begge formene er i dag normerte i bokmål, men normen spesifiserer at *sten* bare kan brukes i visse betydninger, mens *stein* kan brukes uansett betydning. Også her er det en spenning mellom norm og bruk, for det semantisk baserte skillet som normen trekker opp, følges bare delvis i praksis.

Paret *stein* og *sten* har en omskiftelig historie i bokmål (som

fram til 1929 gikk under betegnelsen *riksmål*). I 1917 ble det for første gang åpna for å skrive *stein* ved siden av *sten*. I 1938 ble *sten* avgrensa til «visse sammensetninger». Publikasjonen *Ny rettskriving 1938* nevner spesifikt bare én sammensetning som kan ha *-sten*, nemlig *edelsten/edelstein* (KUD 1938:14). Rettskrivingsordboka Sverdrup & Sandvei (1940) fører to sammensetninger som kan ha *-sten*: *edelste(i)n* og *gravenste(i)n*. I *Ny læreboknormal* (KUD 1959) er ikke *sten* nevnt som normert form, men ordlistene og ordbøkene førte praksisen med valgfrihet i *edelste(i)n* videre også etter 1959. I førsteutgaven av BOB fra 1986 er tre sammensetninger oppført med *sten* som valgfri form: *edelste(i)n*, *gravenste(i)n* og *øyeste(i)n*. I 2005 ble det så gjort et nytt vedtak om ordet og om fordelinga mellom *stein* og *sten*. *Sten* er her definert som valgfri form i følgende tilfeller:

(i visse faglige sammenhenger, f.eks. i medisin: *blære-*, *galle-*, *nyrestein* el. *-sten*, *stein-* el. *stendannelse*, *-smerter*; i juvelerfaget: (*edle*) *steiner* el. *stener*, *smykkestein* el. *-sten*; *fruktstein* el. *-sten*, *stein-* el. *stenfrukt*; *steintøy* el. *stentøy*) (før: bare *stein*, bortsett fra i *edelste(i)n* og *øyeste(i)n*) (Norsk språkråd 2005:17)

Dette vedtaket er ikke så lett å omsette i praksis for en ordbokredaktør. Grunnordet kan ha formen *sten*, i hvert fall i juvelerbetydningen, som i *edle stener*, og trolig også hvis man bruker grunnordet i medisinsk betydning eller om frø i steinfrukt. Dessuten kan formen *sten* brukes som forledd og etterledd i sammensetninger når det er snakk om medisin, juvelerfag eller botanikk. I tillegg kommer *ste(i)ntøy* 'gjenstand(er) av brent leire' og *øyeste(i)n* 'øye-eple; yndling'. For sammensetninger som ikke er eksplisitt nevnt i vedtaket, må det vurderes om de faller inn under en av de semantiske gruppene som kan ha valgfrihet *sten/stein*, eller ikke. I BOB er det gjort slik at man opererer med to artikler: Artikkelen II *stein*

el. *sten* har (i store trekk) de betydningene som er nevnt i normeringsvedtaket, mens artikkelen I *stein* rommer de betydningene der *sten* ikke skal brukes.

En ting er at en leksikograf kan ha vansker med å tolke vedtaket, men selv om føringa i ordboka følger vedtaksteksten og intensjonen bak til punkt og prikke, er det langt fra sikkert at brukerne av ordboka – f.eks. en skoleelev eller en saksbehandler i det offentlige – klarer å se mønsteret og avgjøre om det er mulig å skrive *sten* som normert form i det enkelte tilfellet. Denne typen vedtak – som kanskje er resultatet av et kompromiss i en forhandlingsituasjon – er med på å undergrave normens prestisje fordi vedtaket er for komplisert å tyde og følge. Om bruken faktisk fulgte de samme linjene som vedtaket trekker opp, kunne saken vært en annen, men det er i beste fall bare delvis tilfellet.

Søk på lemmaene «stein» og «sten» – altså bare grunnordene – i korpuset noTenTen17 gir følgende resultat:

Lemma	Frekvens	Relativ frekvens (per million tegn)	Prosentandel
stein	161 154	55,50	88,53 %
sten	20 873	7,19	11,47 %

Tabell 1: Frekvensanalyse av treff på lemmaene «stein» og «sten» i korpuset noTenTen17.

Med verktøyet «word sketch difference» i Sketch Engine kan man se i hvilken grad to lemmaer brukes i de samme kollokasjonene. De to tabellene nedenfor er resultat av en sammenligning av hvilke ord henholdsvis *stein* og *sten* forekommer sammen med. Figur 1 tar utgangspunkt i fraser med sidestilling (*X og Y* eller *X eller Y*), mens i figur 2 er kriteriet hvilke verb som har *stein* eller *sten* som objekt.

"stein/sten" and/or ...			
blokk	428	0	...
grus	1,252	30	...
jord	641	41	...
rot	890	42	...
sand	730	61	...
stokk	682	53	...
tegl	78	13	...
krystall	206	73	...
diamant	28	38	...
paljett	9	9	...
perle	26	72	...
sten	0	28	...

Figur 1: Frekvenser for kollokasjoner med sidestilling for lemmaene «stein» og «sten» i korpuset noTenTen17.

verbs with "stein/sten" as object			
stable	123	0	...
kaste	3,235	345	...
knuse	207	17	...
fjerne	633	88	...
plukke	228	25	...
snu	571	88	...
rulle	136	19	...
slynge	33	6	...
slipe	90	29	...
velte	65	29	...
levne	6	12	...
innmure	0	27	...

Figur 2: Frekvenser for lemmaene «stein» og «sten» som objekt i korpuset noTenTen17.

I begge figurene viser venstre kolonne frekvensen for kollokasjoner med *stein* og høyre kolonne frekvensen for kollokasjoner med *sten*. Øverst står lemmaene som *stein* er vanligst sammen med, og nederst står de som *sten* er vanligst sammen med. Figur 1 antyder en viss grad av samsvar mellom normeringsvedtaket fra 2005 og bruken av formene i korpuset, for vi ser at noen substantiver som hører til juvelerfaget (*diamant* og *perle*), gjerne brukes sammen med *sten*.⁴ Samtidig viser figuren at bruken av *sten* langt ifra er avgrensa til denne sfæren. Figur 2 gir ytterligere bevis på at *sten* er i bruk i andre sammenhenger enn der normen tilsier det. Man kan merke seg verbene *velte* og *levne* som ofte forekommer med *sten* som objekt; begge disse kan knyttes til bibelsteder – jf. blant annet *levne sten på sten* og *Josef [...] veltet en sten for døren til graven*. Samtidig viser begge figurene klart at *stein* er den dominerende formen i moderne bokmål.

I tilfellet *stein/sten* ligger hovedproblemet snarere i det gjeldende normeringsvedtaket enn i hvordan leksikografene har valgt å disponere materialet. Dagens føring i BOB er stort sett tro mot vedtaket, men den speiler ikke bruken i moderne bokmål fullt ut: Bruken av formen *sten* er ikke begrensa til de semantiske feltene som vedtaket nevner, men sett under ett dominerer formen *stein* ganske klart i tekster i dag, og man kan stille spørsmål ved om det er grunnlag for å beholde *sten* som normert form i det hele tatt.

3.4. Nynorske paralleller?

Det er ikke tilfeldig at de tre eksemplene ovenfor alle er henta fra bokmål. For det første har nynorsknormen få tilfeller av detaljnor-

4 I den grad det er samsvar mellom vedtaket og bruken, kan man enten forklare det med at vedtaket gjenspeiler det faktiske bruksmønsteret, eller – også i lys av at mange av tekstene i korpuset må antas å være skrevet etter 2005 – at skribentene og redaksjonene retter seg etter vedtaket. Begge forklaringene er logisk mulige, og den ene utelukker ikke den andre.

mering på semantisk grunnlag, slik vi så for *stein/sten* i bokmål. For det andre er grunnlaget for de normerte formene i nynorsk annerledes enn i bokmål fordi nynorskformene eksplisitt er ment å fungere som *samleformer*, det vil si fellesformer for det som ofte er et stort antall ulike talemålsformer forskjellige steder i landet. Dette prinsippet gir mindre rom for å løfte former knytta til visse talemål inn i normen (det fins likevel eksempler på at dette har skjedd i seinere tid, f.eks. da formen *smalahove* ‘matrett av hode på sau’ kom inn ved siden av *smalehovud* i 2016).

En form som *gutta* (nynorsk: *gutane*) eller et uttrykk som *høl i hue* (nynorsk: *hol i hovudet*) forekommer også i nynorsktekster, men de lar seg langt på vei definere som lån fra bokmålsnært talemål og blir slik sett ikke noen trussel mot eller alternativ til normerte former slik de kan bli i bokmål. Det har nok sammenheng med at det er snakk om former fra østlandsk talemål; denne varietetten av norsk har aldri vært noen sentral premissleverandør for nynorsknormen.

4. Mulige løsninger

Vi har sett at de to formålene standardordbøkene har – å speile den offisielle normen, men også å gi et riktig bilde av vanlig språkbruk i moderne norsk – kommer i konflikt med hverandre. Det er problematisk når BOB i dag har med unormerte former som *hue* og *gutta* uten informasjon om hvilken status formene har. Heller ikke bruken av formen *sten* er tilfredsstillende beskrevet i ordboka i dag. Nedenfor vil jeg presentere noen mulige løsninger og vurdere fordeler og ulemper ved disse, ikke minst når det gjelder brukervennlighet.

4.1. Norm før usus

Én mulighet er å bestemme at standardordbøkens normative for-

mål – å gi en fasit på hvordan ord kan skrives og bøyes innenfor de offisielle rettskrivingsnormene – er viktigst. Som konsekvens av det skal ordbøkene bare ha med normerte former, og de må selv sagt fortsette å gi full informasjon om all valgfrihet som normene rommer. Dette vil kreve forholdsvis små endringer av dagens praksis. En artikkel som BOBs II **hue**, med bruksmarkering «i dialekt», må tas ut. Formen *hue* er ikke normert, og det gir ikke mening å ha med dialektformer i en ordbok av denne typen. Uttrykk som *gutta på skauen* og *høl i hue* kan føres opp, men da med normert form: *guttene på skogen* (en form som knapt er attestert de siste tiårene annet enn som en spøk) og *hull i hodet* (som er i bruk, men klart sjeldnere enn *høl i hue*). Alternativt kan man selvsagt la være å ta med uttrykk som dette i ordboka, men det vil svekke både forbindelsen til språket slik det brukes i virkeligheten, og det vitenskapelige og korpusbaserte fundamentet som standardordbøkene bygger på i dag, og som de fortsatt bør bygge på.

Ordbøker som konsekvent reflekterer normene, er i én forstand enkle å forholde seg til for brukerne fordi man kan stole på at de gir entydige svar. Finner man en viss form i ordboka, kan man være sikker på at den er korrekt og trygg å bruke i de sammenhengene der det kreves, f.eks. i skolearbeider. Samtidig vil den praktiske nytten av ordbøkene i noen sammenhenger bli mindre. En person som er ustø i norsk og lurer på hva slags form *gutta* er, vil ikke finne hjelp i standardordbøkene. Og brukere som har en forventning om at ordbøkene gir et bilde av hvordan bokmål og nynorsk brukes i dag, vil på noen punkter bli skuffa.

4.2. Endre normen

Selv om stabilitet er formulert som et grunnprinsipp i dagens normeringsregime, er det som nevnt fortsatt mulig å justere rettskrivingsnormene. Språkrådet gjør jevnlig mindre justeringer i bokmåls- og nynorsknormen; f.eks. kan normerte former som er lite

brukt, tas ut, mens unormerte former som oppviser en viss bruk, kan tas inn. Noen av de problemstillingene som er skissert over, kan løses ved å justere normene.

En sak som er aktuell mens denne artikkelen skrives, er å ta inn formen *høl* i bokmål. Dagens norm har valgfrihet mellom *hol* og *hull*, men *høl* er mer frekvent i skrift enn *hol*, som i sin tid kom inn i normen som ledd i tilnærminga til nynorsk. Det er altså aktuelt å erstatte *hol* med *høl*.⁵ Dersom også *hue* ble tatt inn som fullverdig form ved siden av *hode* – noe som kanskje er mindre sannsynlig – ville et uttrykk som *høl i hue* uten videre kunne føres i BOB.

Når det gjelder en bøyingsform som *gutta*, er saken en litt annen. Riktig nok har denne formen altså tidligere vært normert som sideform (i perioden 1938–1983), og man skulle tro at den ville kunne slippes inn i varmen på nytt. Men det er en større sak med flere prinsipielle sider å utvide normen med en ny markør for bestemt form flertall enn å ta inn en skrivemåte av et enkeltord. En løsning som har vært foreslått, er å se på *gutta* som et separat lemma som kan tas inn i normen som en ubøyelig form. Noen faktorer kan tale for det, f.eks. bruken som tiltaleform og som forledd i *guttastemning* og lignende sammensetninger (jf. del 3.1). Men samtidig fungerer formen utvilsomt også som bestemt form flertall av *gutt*, og det kan fort bli oppfatta som en vilkårlig løsning å kutte denne formen løs fra resten av paradigmet.

Når det gjelder *stein/sten* og lignende tilfeller der normen avgrenser én av to valgfrie former til visse betydninger eller uttrykk, er de problematiske fordi de kompliserer normen og gjør det vanskelig for de fleste språkbrukere å orientere seg i reglene. Detaljnormering på dette planet bør etter alt å dømme unngås, og floker som den vi har sett for *stein/sten*, bør løses opp enten ved at man gjør begge formene helt valgfrie uansett betydning, eller ved

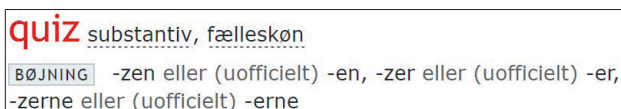
5 17. juni 2021, etter at førsteversjonen av denne artikkelen ble levert, gjorde Språkrådets styre vedtak om å ta *hol* ut av bokmål og å ta *høl* inn (Språkrådet 2021).

at man fjerner den minst brukte formen, i dette tilfellet *sten*, fra normen.

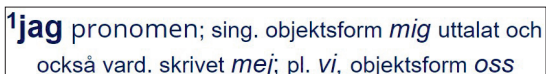
Justeringer av normene – enten i lys av usus eller for å gjøre systemet enklere – er stadig vekkt aktuelt selv om tida for de store rettskrivingsreformene er forbi. Likevel er det urealistisk å løse alle de konfliktene mellom norm og bruk som kan oppstå, ved å endre normen.

4.3. Klar merking av unormerte former

Som vi har sett, er det flere eksempler på at BOB i dag har med former som ikke er normerte – enten i visse uttrykk (som *de store gutta*), som oppslagsord (*hue*) eller som sammensetningseksempler (*kålhue*, *rotehue*). Disse føringsmåtene er utvilsomt motivert av ønsket om å vise faktisk bruk, men de kommer i konflikt med ordbokas mål om å være en fasit for hva som er normrett. En åpenbar løsning på dette er å markere klart for brukerne av ordboka at visse former som er vanlige i bruk, ligger utenfor normen. Det fins flere måter å gjøre dette på; nedenfor ser vi eksempler fra *Den Danske Ordbog* (DDO) og *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL):

Figur 3: Artikkelhodet for *quiz* i DDO.

Figur 4: Artikkelhodet for pronomenet *jag* i SAOL.

Begge disse ordbøkene er i utgangspunktet normative i den forstand at de gir informasjon om hva som er riktige skrivemåter. Som vi ser, har de likevel også med unormerte skrivemåter som

quizen – *quizer* – *quizerne* og objektsformen *mej*, men da med klar merking av disse som «uoffisiell» eller «hverdagslig». *Det Norske Akademis ordbok* (NAOB) markerer former som faller utenfor bokmålsnormen, med en liten trekant, som her ved formen *etter*:⁶

etter	preposisjon, adverb
UTTALE	[e`t:ər] [?]
VARIANT	tradisjonelt etter [△]

Figur 5: Artikkelhodet for *etter* i NAOB.

Hvis en lignende praksis skal innføres i standardordbøkene – og mye taler for det – er spørsmålet hvordan det bør gjøres. Hvordan kan man på en enkel og ikke altfor plasskrevende måte signalisere at en viss form står oppført fordi den er vanlig i bruk, men at den like fullt er i strid med rettskrivningsnormen? Symboler som NAOBs trekant er ikke umiddelbart forståelige, de kan gjerne ha forskjellige assosiasjoner for forskjellige brukere, og de må forklares (i NAOB har trekanten lenke til en side der bruken av symbolet er forklart). Ut fra dette kan en tekstlig forklaring eller merkelapp være å foretrekke.

En term som *unormert* er både teknisk og intern, og mange brukere vil nok ikke umiddelbart forstå den. SAOLs *hverdagslig* er ikke dekkende, for skillet mellom unormerte og normerte former henger ikke nødvendigvis sammen med graden av hverdagslighet. Da er nok *uoffisiell* (som i DDO) mer brukelig, og den følger også logisk av at vi gjerne snakker om *de offisielle rettskrivningsnormene*. I tillegg vil jeg foreslå å bruke parenteser, i hvert fall der det er aktuelt å føre unormerte former som oppslagsord. Parentesføring av slike former ble praktisert i papirutgavene av BOB, og en del brukere vil være kjent med denne konvensjonen. Nedenfor er noen forslag til hvordan unormerte former kan føres.

6 Denne trekanten står ved former som ligger utenfor den offisielle bokmålsnormen, men innenfor den uoffisielle riksmålsnormen. En unormert form som *hue* har i NAOB egen artikkel med bruksmarkering «dialektalt».

gutt [...]

*Faste uttrykk: gutta på gølv*et UOFFISIELL FORM arbeiderne nederst på rangstigen i en bedrift; *gutta på skauen* UOFFISIELL FORM de norske hjemmestyrkene under andre verdenskrig [...]

(**gutta**) UOFFISIELL FORM bestemt form flertall av **gutt**

hode [...] UOFFISIELL FORM: hue [...]

etterledd i sammensetninger som UOFFISIELLE FORMER *kål-hue, rotehue, suppehue* [...]

Faste uttrykk: høl i hue UOFFISIELL FORM dumt, meningsløst [...]

(**hue**) UOFFISIELL FORM hode

5. Noen sluttbetraktninger

Det at standardordbøkene skal være normative og fungere som fasiter for rettskrivningsnormene i bokmål og nynorsk, begrenser hvor materialtro eller deskriptive ordbokartiklene kan være. I tilfeller der skriftlig praksis ikke stemmer med den offisielle normen, kan man gjerne argumentere for at det er normen som bør tilpasses bruken. Men det er ikke gitt at det alltid er den beste løsningen, også fordi andre prinsipper nødvendigvis må tillegges vekt, som hensynet til språkssystemet i stort eller ønsket om en norm som er enkel å tilegne seg og praktisere. Spenninga mellom normativitet og deskriptivitet vil derfor bestå selv om noen hyppig brukte former kanskje kommer inn i varmen og får offisiell status som normerte.

En ordbok som utelukkende holder seg til det normerte, risikerer å miste relevans og troverdighet blant brukerne fordi kartet

boka tegner opp, ikke stemmer med terrenget. Blant annet derfor er det all grunn til å ha med hyppig brukte unormerte former. Nøyaktig hvordan det best kan gjøres i praksis, må diskuteres, men en løsning langs de linjene som er skissert ovenfor, vil tilgodese hensynet til brukervennlighet og klarhet i framstilling. Så kan man lure på om en merkelapp som *uoffisiell form* i noen tilfeller er for streng. Et uttrykk som *gutta på skauen* får denne merkelappen fordi *gutta* ikke er en normert bøyingsform av *gutt*, men samtidig fins i praksis ikke uttrykket i noen annen form. Det grenser kanskje til det parodiske å stemple uttrykket som uoffisielt, men gitt BOBs normative oppdrag er det vanskelig å se hvordan man kan komme utenom dette. Et alternativ kunne være å skrive *stivnet uttrykk* i stedet, men i realiteten går man med det langt på vei god for formen selv om den de facto strider mot normen. Å utelate uttrykket helt eller gjengi det uten noen kommentar er i hvert fall lite tilfredsstillende løsninger.

Litteratur

Ordbøker

BOB = *Bokmålsordboka*. Språkrådet & Universitetet i Bergen. <<https://ordbok.uib.no>> (april 2021).

DDO = *Den Danske Ordbog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. <<https://ordnet.dk/ddo>> (april 2021).

NAOB = *Det Norske Akademis ordbok*. Oslo: Det Norske Akademi for Språk og Litteratur. <<https://naob.no>> (april 2021).

NOB = *Nynorskordboka*. Språkrådet & Universitetet i Bergen. <<https://ordbok.uib.no>> (april 2021).

Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet. Oslo: Det Norske Samlaget. <<http://no2014.uib.no>> (april 2021).

SAOL = *Svenska Akademiens ordlista*. Svenska Akademien.
<<https://svenska.se/saol>> (april 2021).

Sverdrup, Jakob & Marius Sandvei (1940): *Norsk rettskrivningsordbok*. Bokmål. Godkjent av Kirke- og Undervisningsdepartementet til offentlig bruk og som hjelpebok i skolen. Oslo: Johan Grundt Tanum.

Annen litteratur

Berg-Olsen, Sturla (2016): Descriptive and Prescriptive Lexicography in the Norwegian Context. I: Tinatin Margalitzadze & George Meladze (eds.): *Proceedings of the XVII EURALEX International Congress: Lexicography and Linguistic Diversity*. Tbilisi: Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, 92–98.
<https://euralex.org/wp-content/themes/euralex/proceedings/Euralex%202016/euralex_2016_006_p92.pdf> (april 2021).

KUD (1938): *Ny rettskrivning 1938*. Bokmål. Regler og ordliste. Utarbeidd etter tiltak av Kirke- og undervisningsdepartementet. Oslo: Olaf Norlis forlag. <https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010062906036> (april 2021).

KUD (1959): *Ny læreboknormal 1959*. Utgitt av Kirke- og undervisningsdepartementet. Oslo: Olaf Norlis forlag. <https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014050624002> (april 2021).

Kulturdepartementet (2020): *Prop. 108 L (2019–2020)*. Proposisjon til Stortinget (forslag til lovvedtak). Lov om språk (språkløva). Kulturdepartementet. <<https://www.regjeringen.no/contentassets/92c0cb2b20ba4d2aac3c397c54046741/nn-no/pdfs/prp201920200108000dddpdfs.pdf>> (april 2021).

Norsk språkråd (1984): *Årsmelding 1984*. <<http://inger.uib.no/perl/sprakrad/aarsmelding.cgi?id=12984>> (april 2021).

- Norsk språkråd (2005): *Rettskrivningsendringer fra 1. juli 2005. Fastsatt ved brev fra Kultur- og kirkedepartementet 16. februar 2005*. Norsk språkråd mai 2005. <<https://www.sprakradet.no/globalassets/spraka-vare/norsk/rettskriving2005.pdf>> (april 2021).
- noTenTen17: noTenTen: Corpus of the Norwegian Web. Sketch Engine. <<https://www.sketchengine.eu/notenten-norwegian-corpus/>> (april 2021).
- Rauset, Margunn (2019): *Bokmålsordboka og Nynorskordboka – einægga, toegga eller siamesiske tvillinger? I: LexicoNordica* 26, 155–175. <<https://tidsskrift.dk/lexn/article/view/117523/170388>> (april 2021).
- Språkrådet (2015): *Retningslinjer for normering av bokmål og nynorsk. Bokmålsversjon*. <<https://www.sprakradet.no/globalassets/spraka-vare/norsk/retningslinjer-for-normering-bokmalsversjon.pdf>> (april 2021).
- Språkrådet (2021): *Rettskrivningsvedtak etter 2012*. <<https://www.sprakradet.no/Spraka-vare/Norsk/normering/Rettskrivningsvedtak/rettskrivningsvedtak-etter-2012/>> (juli 2021).
- UiB (2021): *Revisjonsprosjektet*. <<https://www.uib.no/lle/121561/revisjonsprosjektet-bokm%C3%A5lsordboka-og-nynorskordboka>> (april 2021).

Sturla Berg-Olsen
seniorrådgiver, dr.art.
Språkrådet
Postboks 1573 Vika
NO-0118 Oslo
sturla.berg-olsen@sprakradet.no